

گونه‌شناسی زیارتگاه‌های جهان اسلام در سده ششم هجری

بر اساس کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات هروی

احمد خامه یار^۱

چکیده

کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات تألیف علی بن ابی بکر هروی (م ۶۱۱ق)، کهن‌ترین اثری به شمار می‌آید که موضوع آن اختصاصاً مزارنگاری جهان اسلام است. هروی در این کتاب ضمن معرفی شمار قابل توجهی از اماکن مقدس و زیارتگاه‌های جهان اسلام، تصویر تا حدودی فراگیر از گونه‌های این زیارتگاه‌ها در زمان تألیف کتاب (نیمه دوم سده ششم هجری) به دست داده است. با توجه به اهمیت این کتاب در ثبت آگاهی‌های مربوط به اماکن مقدس اسلامی، در این نوشتار نویسنده تلاش کرده است تا بر اساس این کتاب، گونه‌های مختلف این گونه اماکن را در سده ششم هجری بازشناخته و دسته‌بندی کند. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که در سده‌های میانی اسلامی (با محوریت سده ششم)، افزون بر مساجد مقدس، قبور و آرامگاه‌های منسوب به شخصیت‌های مقدس، گونه‌های دیگری از زیارتگاه‌ها همچون زیارتگاه‌های مبتنی بر خواب و رؤیا، قدمگاه‌ها و پنجه‌گاه‌ها، آثار و اشیای منسوب به شخصیت‌های مقدس، چاه‌ها، چشمه‌ها و پدیده‌های طبیعی مقدس نیز میان مسلمانان رواج داشته است.

۱. دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت

کلیدواژه‌ها:

زیارتگاه‌های اسلامی، الاشارات الی معرفة الزیارات، علی بن ابی بکر هروی، مزارنگاری، مزارپژوهی

مقدمه

کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات تألیف علی بن ابی بکر هروی (م ۶۱۱ق)، جهانگرد صوفی مسلک نیمه دوم سده ششم هجری و نخستین منبع تاریخی موجود و در دسترس است که به طور اختصاصی به معرفی زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس اسلامی پرداخته است. از این رو باید آن را نخستین مزارنگاری مستقل و شناخته شده در میراث مکتوب اسلامی به شمار آورد.

مزارنگاری‌های شناخته شده در میراث مسلمانان تا پیش از نگارش این کتاب، عمدتاً محدود به برخی از منابع جغرافیایی و تواریخ محلی بوده است. یکی از نخستین تلاش‌ها در این زمینه متعلق به بشاری مقدسی، جغرافی دان مشهور مسلمان، است که در پایان هر فصل از اثر جغرافیایی مهم خود، احسن التقاسیم الی معرفة الاقالیم، به معرفی اجمالی زیارتگاه‌های دینی هر اقلیم جغرافیایی پرداخته است.

همچنین شماری از تواریخ محلی نیز، حتی نمونه‌هایی که اساساً با رویکرد رجالی یا تراجم اعلام و رجال یک شهر نگاشته شده‌اند، معمولاً حاوی مقدمه‌های مفصلی درباره تاریخ و جغرافیای آن شهر بوده‌اند که گاه بخشی از آن را به شرح اماکن مقدس و مشاهد و مزارات شهر اختصاص داده‌اند. برای نمونه‌هایی از چنین تواریخی می‌توان به تاریخ بغداد، تاریخ دمشق والتدوین فی اخبار قزوین اشاره کرد. (خطیب بغدادی، ۲۰۰۱م، ج ۱، ص ۴۴۲-۴۵۰؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵م، ج ۲، ص ۳۲۳-۳۴۱، ۴۱۰-۴۲۱؛ رافعی، ۱۹۸۷م، ج ۱، ص ۵۶، ۵۷)

از سوی دیگر برخی از آثار کهن نگاشته شده درباره حج و شهرهای مقدس را نیز باید

تلاش‌هایی در راستای مزارنگاری به شمار آورد. برای نمونه‌ای کهن از چنین متونی باید به رساله کهن در وصف مکه و مدینه اشاره کرد که توصیفی از اماکن مقدس سه شهر مقدس مکه، مدینه و بیت المقدس به دست داده است.^۱ واضح است که هدف از نگارش چنین آثاری صرفاً توصیف مساجد و آثار دینی شهرهای مقدس بوده است.

نمونه مهم دیگری از این متون در زبان فارسی کتاب لطائف الاذکار للحضار والسقار اثر ابن مازه بخاری (مقتول در ۵۶۶ق) است که فصلی از آن به مزارات شهرهای واقع در مسیر حج مؤلف اختصاص یافته است. (ابن مازه، ۱۳۹۲ش، ص ۸۱-۱۵۹) با این حال به نظر می‌رسد این اثر را در درجه نخست باید یک مناسک‌نامه حج یا راهنمانگاری سفر حج دانست و نمی‌توان به آن به چشم یک متن مستقل در مزارنگاری نگریست.

همچنین در اینجا لازم است به مزارنامه‌های شیعی نیز، همچون کامل الزیارات ابن قولویه (م ۳۶۸ق)، کتاب المزار شیخ مفید (م ۴۱۳ق) و کتاب المزار الکبیر ابن مشهدی (م ۶۱۰ق) اشاره شود. هرچند شماری از این متون عنوان کتاب المزار (مزارنامه) را دارند، اما موضوع آنها آداب و احکام زیارت اماکن و مشاهد مقدسه شیعیان و زیارت‌نامه‌های معصومان علیهم‌السلام بوده است و با مزارنگاری‌های موجود در تواریخ محلی و نوشته‌های جغرافیایی تفاوت‌های اساسی دارند.

کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات هروی در یکصد سال اخیر تاکنون چند بار منتشر شده است. نخستین و بهترین تصحیح انتقادی این اثر به دست ژانین سوردل تومین،^۲ بانوی مصحح و شرق‌شناس فرانسوی انجام شده و پژوهشکده فرانسوی مطالعات عربی

۱. این رساله با مشخصات زیر به چاپ رسیده است: «جزء فیہ ذکر وصف مکه شرفها الله وعظمها ووصف المدينة الطیبة کرمها الله ووصف بیت المقدس المبارک ما حوله»، تحقیق حمد الجاسر، مجلة العرب، سال سوم، شماره ۶۵، ذوالقعدة و ذوالحجة ۱۳۹۳ق.

2. Janine Sourdel Thomine

در دمشق^۱ آن را در سال ۱۹۵۳ میلادی منتشر کرده است. متأسفانه چاپ‌های بعدی این اثر به دست پژوهشگران مسلمان با این تصحیح برابری نمی‌کند.^۲

مؤلف کتاب، ابوالحسن علی بن ابی بکر بن علی هروی، اصالتاً از هرات، اما زاده موصل و ساکن شهر حلب بوده و در همین شهر نیز از دنیا رفته است. او بخش قابل توجهی از عمر خود را در سفر سپری کرده و از این رو در منابع تاریخی از وی با لقب «سائح» (جهانگرد) یاد شده است. (منذری، ۱۹۸۸م، ج ۲، ص ۳۱۵؛ ابن صابونی، ۱۹۵۷م، ص ۲۰۵)

ابن خلکان (م ۶۸۱ق) درباره سفرهای وی می‌نویسد:

سرزمین‌ها را گشت و بیشتر جاها را دید و نزدیک بود که همه زمین را بگردد. خشکی و دریا و دشت و کوهستانی را که دست‌یافتنی و دیدنی باشد مگذاشت، مگر آنکه دید و به هر جا که رسید دست خط خود را بر دیوار آن نوشت. و من در بسیاری از جاهایی که رفتم، دست خط وی را دیدم. (ابن خلکان، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۴۶)

هروی علاوه بر کتاب اشارات آثار دیگری نیز داشته است که امروزه به دست ما نرسیده است. ابن خلکان برای وی کتاب الخطب الهرویة را یاد کرده است (همان، ص ۳۴۷) که با توجه به عنوان کتاب، قاعدتاً باید خطبه‌ها و مواعظ ادبی وی باشد. خود وی نیز در پایان کتاب اشارات از تألیف دیگرش با عنوان منازل الأرض ذات الطول

۱. المعهد الفرنسي للدراسات العربية بدمشق.

۲. چاپ بعدی کتاب به کوشش دکتر علی عمر استاد تاریخ و تمدن اسلامی در دانشگاه منیا در مصر براساس تصحیح ژانین سوردل تومین، از سوی «مکتبة الثقافة الدینیة» در سال ۱۴۲۳ قمری (۲۰۰۲) در قاهره منتشر شده است. جدیدترین چاپ کتاب نیز تحت عنوان رحلة ابی الحسن الهروی به کوشش نواف عبدالعزیز الجحمة از سوی «مکتبة ومركز فهد بن محمد بن نایف الدبوس للتراث الادبی» در سال ۲۰۱۲ میلادی در کویت منتشر شده است.

والعرض یاد می‌کند (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۱۰۰) که قاعدتاً باید اثری جغرافیایی باشد.

هروی در مقدمه کتاب، انگیزه خود از نگارش آن را چنین گفته است که این اثر را به درخواست شخصی به پایان برد که از او درخواست کرده بود مزارهایی را که هروی در سفرهایش زیارت کرده بود و بناها و ساختمان‌ها و عجایب و بت‌ها و طلسم‌ها و آثاری را که در ربع مسکون زمین بازدید کرده بود، برایش بازگو کند. (همان، ص ۲)

البته باید توجه داشت که آنچه هروی در کتاب/اشارات ثبت کرده، مبتنی بر مشاهده‌ها و خاطره‌هایی است که مدت‌ها پس از سفرهایش به رشته تحریر درآورده. از این رو ممکن است این آگاهی‌ها خالی از لغزش‌ها و بی‌دقتی‌های ناشی از فراموشی وی در گذر زمان نباشد؛ چراکه خود اشاره کرده است که در یکی از سفرهایش هنگام حرکت از جزیره سیسیل به دریا افتاد و کتاب‌هایش غرق شد و آب دریا متن بخش باقی‌مانده از آن را محو کرد. (همان، ص ۹۲)

با این حال کتاب *الاشارات الی معرفة الزیارات* تصویری کلی از زیارتگاه‌های موجود در بسیاری از سرزمین‌های جهان اسلام، به ویژه مناطق مرکزی آن - شامل شام، جزیره، عراق، مصر و شبه جزیره عرب - به دست می‌دهد. بسیاری از آگاهی‌های وی در این زمینه در سایر منابع تاریخی به چشم نمی‌خورد. از این رو این اثر در پژوهش‌های مرتبط با مزارپژوهی و مزارشناسی از ارزش ویژه و منحصر به فردی برخوردار است.

براین اساس سؤالی که در این نوشتار به دنبال یافتن پاسخ آن هستیم، آن است که گونه‌های مختلف زیارتگاه‌های دینی مسلمانان در سده ششم هجری بر مبنای آنچه هروی در کتاب خود ثبت و ضبط کرده، چیست. برای پاسخ به این سؤال متن این کتاب را چندین بار به دقت مطالعه و نمونه‌های متعدد زیارتگاه‌های یادشده در این کتاب را طبقه‌بندی کرده و گونه‌های مختلف زیارتگاه‌های جهان اسلام در زمانه هروی را استخراج کرده‌ایم.

۱. مساجد مقدس و متبرک

قاعدتاً مساجد مقدس مسجدالحرام در مکه مکرمه، مسجدالنبی در مدینه منوره، مسجدالأقصی در بیت المقدس و مسجد اعظم کوفه را باید اماکنی مهم، معتبر و مقدس برای مسلمانان دانست. در کنار اینها مساجد دیگری همچون مسجد قبا در مدینه منوره، مسجد جامع دمشق، مسجد سهله در کوفه و مسجد غدیر خم در جحفه و... را، که با حضور پیامبران و امامان و اولیا در آنها پیوند خورده‌اند و همواره مقصدی برای زیارت بوده‌اند، نیز باید در شمار مساجد مقدس و متبرک به شمار آورد.

هروی در کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات مساجدی را در برخی از شهرها در شمار مکان‌های زیارتی نام برده است. البته او برای چند مسجد مقدس مهم مسلمانان، شرح مفصل‌تری ارائه کرده و به تفصیل بیشتری مقام‌ها و جایگاه‌های مقدس و زیارتی درون آنها را برشمرده است. این مساجد عبارت‌اند از: مسجدالحرام، مسجدالنبی، مسجدالأقصی، جامع دمشق و مسجد کوفه.

او آثار مهم موجود در مسجدالحرام را به شرح زیر بیان کرده است: محل تولد حضرت علی علیه السلام در کعبه، مقام و قدمگاه ابراهیم علیه السلام، حجرالأسود، چاه زمزم، گنبد شراب، سقایة عباس و «میلین اخضرین» (دو میل سبز). در ادامه اشاره کرده است که گفته می‌شود قبر اسماعیل و هاجر در «حجر»، و قبر صالح علیه السلام و کسانی که به وی ایمان آوردند در فاصله میان حجر و دارالندوه و قبور هفتاد تن از پیامبران - از جمله هود، صالح و اسماعیل - بین چاه زمزم و رکن قرار دارد. (همان، ص ۸۶)

درباره مسجدالنبی نیز هروی ضمن اشاره به حجره پیامبر صلی الله علیه و آله، که دو خلیفه اول و دوم نیز در آن مدفون هستند، از منبر پیامبر صلی الله علیه و آله، روضه حضرت فاطمه علیها السلام و ستون «مُحَلَّقَه» در شمار جایگاه‌های مقدس این مسجد یاد کرده است. (همان، ص ۹۰) او همچنین از آثار زیر در مسجد کوفه نام برده است: «دکّة الحکم» که امام علی علیه السلام بر آن

می نشست، خانه نوح و محل جوشیدن «تنور» که طوفان نوح از آن آغاز شد، چاه آبی که به دست امام علی علیه السلام حفر شده بود و چاه آبی که با آب آن امام علی علیه السلام را غسل دادند؛ و سنگی که امام علیه السلام را بر آن غسل کردند. (همان، ص ۷۷)

هروی در کتاب اشارات شماری از آثار و جایگاه های مقدس مسجد الاقصی را به شرح زیر برشمرده است: سنگ داخل «قبة الصخرة» که پیامبر از روی آن به معراج رفت (همان، ص ۲۴)، «مغارة الارواح» که گفته می شده ارواح مؤمنان در آن گرد هم می آیند و می گویند: قبر حضرت زکریا علیه السلام نیز در آن قرار داشته است، «قبة السلسلة» که محل حکمرانی حضرت سلیمان بوده، محراب عمر بن خطاب در شبستان مسجد (همان، ص ۲۵)، اصطبل چارپایان حضرت سلیمان و غار موسوم به «مهد عیسی» در زیر محوطه مسجد. (همان، ص ۲۷)

تعداد قابل توجهی از مساجد متبرک در حرمین شریفین وجود داشته است. برخی از مساجد متبرک شهر مکه عبارت بودند از: مسجد جن که در آن جنیان با پیامبر صلی الله علیه و آله بیعت کردند، مسجد شجره که پیامبر صلی الله علیه و آله در آنجا درختی را فراخواند و آن درخت نزد ایشان آمد و بازگشت، مسجد فتح در «سوق الغنم» که مردم در روز فتح مکه در آنجا با پیامبر بیعت کردند، مسجدی در ذی طوی که رسول خدا صلی الله علیه و آله در آن نماز گزارد، مسجد تنعیم و مسجد حُدیبه. (همان، ص ۸۷)

مساجد متبرک مدینه نیز عبارت بودند از: مسجد قبا (همان، ص ۹۵)، مسجد فتح که گفته می شود پیامبر صلی الله علیه و آله در روز خندق در آنجا (در محل ستون روی کوه) دعا کرد و دعای وی مستجاب شد، مسجد قبلتین که محل تغییر قبله از بیت المقدس به کعبه بوده است، مسجد بنی ظفر که در آن سنگی وجود داشته که پیامبر صلی الله علیه و آله بر آن نشسته بوده و به گفته هروی در زمان وی مشهور بوده که هر زنی که به آسانی باردار نمی شده به قصد باردار شدن روی آن می نشسته است. (همان، ص ۹۲)

همچنین در مسیر مدینه تا تبوک هفده مسجد منسوب به پیامبر ﷺ (همان، ص ۹۶) و در شهر بُصری (در جنوب سوریه کنونی) مسجد و محل نماز خواندن رسول خدا ﷺ وجود داشته است. (همان، ص ۱۷) مساجدی نیز در برخی شهرهای دیگر وجود داشته که ساخت آنها به صحابه رسول خدا ﷺ منسوب بوده است؛ برای مثال مسجدی در روستای «وُتر» در منطقه حوران که گفته می‌شده زیبربن عوام آن را ساخته (همان، ص ۱۷) و مساجد هشت‌گانه در شهر «مِیافارقین» که به باور مردم به دست صحابه پیامبر ﷺ ساخته شده بود. (همان، ص ۶۴)

۲. قبور و مزارات شخصیت‌های مقدس و رجال دینی

هروی در کتاب خود به طور گسترده به قبور و آرامگاه‌های منسوب به رجال دینی و شخصیت‌های مقدس اشاره کرده است. البته بخش قابل توجهی از آنها قبور رجال و شخصیت‌هایی بوده که در قبرستان‌های بزرگ و مشهور شهرهای مهم جهان اسلام به خاک سپرده شده‌اند و هروی شرح مفصلی از مدفونان در آنها به دست داده است؛ نظیر قبرستان باب الصغیر دمشق (همان، ص ۱۳-۱۴)، قبرستان «قرافه» قاهره (همان، ص ۳۵-۳۷)، قبرستان‌های مهم بغداد - نظیر شونیزیه و خیزران (همان، ص ۷۳-۷۵) - و قبرستان بقیع در مدینه منوره. (همان، ص ۹۲-۹۴)

به هر حال می‌توان پیشوایان دینی و شخصیت‌های مقدس و علمایی را که مورد احترام بوده‌اند و هروی در کتاب خود از قبور و مزارات آنان یاد کرده، در گروه‌های زیر دسته‌بندی کرد: پیامبران الهی، وابستگان و نزدیکان پیامبران، دیگر شخصیت‌های یادشده در قرآن و قصص انبیا حکما و شخصیت‌های پیش از اسلام، اجداد و آباء پیامبر ﷺ، امامان معصوم شیعه، امامزادگان و سادات علوی، صحابه و تابعین، خلفا، ائمه مذاهب و علمای دین، اولیا و مشایخ صوفیه، شخصیت‌های نیمه افسانه‌ای یا مجهول و ناشناخته.

شماری از پیامبران الهی را که هروی به قبورشان اشاره کرده به شرح زیر می توان برشمرد: نوح علیه السلام در منطقه «کرک» از توابع بعلبک (همان، ص ۱۰)، هود علیه السلام در حضر موت یمن (همان، ص ۹۷) و به قولی در جامع اموی دمشق (همان، ص ۱۵)، ایوب علیه السلام در «دیر ایوب» و سام بن نوح در «نوی» در منطقه «حوران» [در جنوب سوریه امروزی] (همان، ص ۱۶)، شعیب علیه السلام و همسرش در منطقه «حَظین» در فلسطین (همان، ص ۲۰)، لوط علیه السلام در روستای «کفربریک» بین دوشهر قدس و الخلیل (همان، ص ۲۹)، ابراهیم، اسحاق، یعقوب و ساره (و به قولی آدم، نوح و سام) در غاری در الخلیل (همان، ص ۳۰)، ارمیا در «دیماس» در اسکندریه (همان، ص ۴۷)، دانیال در شوش (همان، ص ۶۹)، حزقیال (معروف به ذوالکفل) در «برملاحه»^۱ (همان، ص ۷۶) میان حله و کوفه، عَزْرَا کاتب تورات در روستای «نهر سَمُرَا» در جنوب عراق^۲ (همان، ص ۸۰)، مزار سَریحیی بن زکریا علیه السلام در جامع اموی دمشق (همان، ص ۱۵) و مزار بدن وی در «سبسطین» در فلسطین. (همان، ص ۲۳)

همچنین هروی از مزارات شماری از وابستگان و نزدیکان به پیامبران الهی، به ویژه فرزندان و مادران ایشان، به شرح زیر یاد کرده است: مزار هابیل و قایل فرزندان آدم در کوه «بَرْدَة» در اطراف دمشق (همان، ص ۱۱)، قبر جبلة دختر نوح در روستای «عَرَجَمُوش» از توابع «کرک» در بقاع لبنان (همان، ص ۱۰)، مزار برادر داوود علیه السلام در «مَشحَلَا» از توابع اعزاز در شمال سوریه کنونی (همان، ص ۶)، قبر مادر مریم در مسجد «نیرب» از توابع دمشق که به باور هروی این مریم شخص دیگری جز مریم بنت عمران (مادر حضرت عیسی علیه السلام) بوده است (همان، ص ۱۱)، قبر مادر موسی بن عمران و قبور چهار تن از فرزندان یعقوب علیه السلام در «اربد» از توابع طبریه، قبر صَدِّیق بن صالح علیه السلام در روستای «شجره» در فلسطین (همان، ص ۲۰)، مزار دو تن از فرزندان یعقوب علیه السلام و دخترش صفراء (همسر حضرت موسی علیه السلام)

۱. امروزه به نام «الکفل» شناخته می شود.

۲. امروزه به نام «عُزْزِی» پیامبر شناخته می شود.

در «کفرمنده» از توابع طبریه (همان، ص ۲۱)، مزار دوتن از فرزندان یعقوب علیه السلام در روستای «کابل» در فلسطین (همان، ص ۲۲)، قبر لاوی بن یعقوب در روستای «لاوی» و بنیامین بن یعقوب در روستای «ظهر الحمار» در فلسطین (همان، ص ۲۳)، قبر روبین بن یعقوب در قرافه قاهره (همان، ص ۳۷)، قبر راحیل مادر حضرت یوسف بین قدس و الخلیل (همان، ص ۲۹)، قبر مریم بنت عمران در «وادی جهنم» در بیت المقدس. (همان، ص ۲۸)

مزاراتی نیز به برخی از دیگر شخصیت‌های یادشده در قرآن و کتاب‌های قصص انبیا منسوب بوده است؛ از جمله: مزار آسیه همسر فرعون در قاهره (همان، ص ۳۵)، قبر اوریا بن حنّان در «قورص»^۱ (همان، ص ۵)، مزار قُتس بن ساعده ایادی^۲ در «روحین»^۳ (همان، ص ۵)، قبر برصیصای عابد^۴ در «جبل برصیصا»^۵ (همان، ص ۶)، قبر حبیب نجّار در انطاکیه (همان، ص ۶)، قبر لقمان حکیم در شرق دریاچه طبریه (همان، ص ۱۹)

۱. شهر باستانی «کورش» که ساخت آن به سلوکوس نیکاتور نسبت داده می‌شود. ویرانه‌های این شهر همچنان در شمال سوریه به جا مانده و امروزه با انتساب مقبره اوریا در آن به نام «النبی هوری» شناخته می‌شود.

۲. قس بن ساعده (متوفای حدود ۲۳ قبل از هجرت پیامبر) اسقف نجران و از حکما و خطبای عرب پیش از اسلام بود. گویند تا زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله زیست و ایشان پیش از مبعوث شدن به پیامبری او را دید. (زرکلی، ۲۰۰۲م، ج ۵، ص ۱۹۶)

۳. امروزه مزرعه یا روستای کوچکی در استان اِدلب در شمال سوریه است.

۴. طبق تفاسیر اسلامی برصیصا از عابدان بنی اسرائیل بود که در صومعه خود مدت‌ها به عبادت خدا مشغول بود، اما عاقبت با اغوای شیطان، به خداوند کفر ورزید و مقصود از کسی که خداوند در آیه ﴿كَذَّبَ الشَّيْطَانُ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ﴾ (حشر: ۱۶) مثال زده، برصیصای عابد بوده است. (سمعانی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۴۰۶)

۵. امروزه نزدیک روستای «قسطل جندو» در شمال شهر «اعزاز» در منتهاالیه شمالی خاک سوریه قرار دارد و به نام «جبل برصایا» یا «جبل بارسا» (پارسا نزد ساکنان کرد) شناخته می‌شود. به نظر می‌رسد مزار برصیصا قابل انطباق بر زیارتگاهی است که در حال حاضر به نام «بارسا خاتون» شناخته می‌شود.

و قبر دیگری منسوب به وی در «لأعه» از توابع عَدَن. (همان، ص ۹۷)

قبوری نیز برای برخی از حکما و شخصیت های تاریخی پیش از اسلام وجود داشته است؛ از جمله: افلاطون حکیم در کلیسایی در کنار مسجد قونیه (همان، ص ۵۹)، جالینوس حکیم در «فرما» در مسیر عسقلان به مصر (همان، ص ۳۴)، ارسطاطالیس حکیم در روستای «مُنشیّه» در صعید مصر و به قولی در فانوس دریایی اسکندریه (همان، ص ۴۴)، اسکندر مقدونی در روستای «شَحَشَبُو» از توابع «فامیه»^۱ (همان، ص ۷) و به قولی در کنار ارسطاطالیس (ارسطو) در فانوس دریایی اسکندریه. (همان، ص ۴۸)

هروی به قبور برخی از اجداد و آبای پیامبر اسلام ﷺ نیز اشاره کرده است؛ از جمله: هاشم جدّ رسول خدا ﷺ در غزه (در فلسطین) (همان، ص ۳۳)، عبدالمطلب بن هاشم در مکه (همان، ص ۸۸)، عبدالله پدر پیامبر ﷺ در «دار النابغه» در مدینه منوره (همان، ص ۹۳)، آمنه مادر پیامبر ﷺ در «ابواء» میان مکه و مدینه. (همان، ص ۸۹)

او همچنین از قبور و مزارات همه امامان شیعه علیهم السلام یاد کرده است که عبارتند از: مشهد امام علی علیه السلام در نجف و بدن امام حسین علیه السلام در کربلا (همان، ص ۷۷)، امام موسی کاظم علیه السلام و امام محمد جواد علیه السلام در مقابر قریش بغداد (همان، ص ۷۳)، امام علی هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام در سامرا (همان، ص ۷۲)، امام رضا علیه السلام در طوس (همان، ص ۹۹)، و قبور چهار امام شیعه (امام حسن مجتبی علیه السلام، امام زین العابدین علیه السلام، امام محمد باقر علیه السلام و امام جعفر صادق علیه السلام) در داخل گنبد عباس عموی پیامبر ﷺ در قبرستان بقیع. (همان، ص ۹۳)

البته قبوری نیز برای برخی از ائمه علیهم السلام در مکان های دیگری برخلاف قول مشهور شیعیان وجود داشته است. برای مثال مزاری منسوب به امام زین العابدین علیه السلام در «قرافه» مصر (همان، ص ۳۶)، قبری منسوب به امام علی علیه السلام در تکریت (همان، ص ۷۱)

۱. شهر باستانی آفامیا امروزه در شمال سوریه واقع است.

و قبر دیگری منسوب به ایشان در بلخ (همان، ص ۷۷) وجود داشته است؛ چنان‌که می‌دانیم قبر منسوب به امیر مؤمنان (علیه السلام) در بلخ، تا به امروز به نام «مزار شریف» پابرجا و زیارتگاه مردم افغانستان است.

همچنین مزارات فراوانی از آن فرزندان و نوادگان ائمه (علیهم السلام) وجود داشته است؛ از جمله: محسن بن امام حسین (علیه السلام) در حلب (همان، ص ۴)، ام‌کلثوم در روستای «راویه» از توابع دمشق^۱ (همان، ص ۱۲)، محمد بن عبدالله بن حسین بن احمد بن اسماعیل بن امام جعفر صادق (علیه السلام) نزدیک زیارتگاه «خضر» در دمشق (همان، ص ۱۴)، شماری از سادات علوی در قاهره (همان، ص ۳۵، ۳۶)، یحیی بن عبدالله محض در رقه (همان، ص ۶۳)، یکی از فرزندان (یا نوادگان) امام حسین (علیه السلام) در مسجدی که مسلمة بن عبدالملک در قسطنطنیه (استانبول کنونی) بنا کرد (همان، ص ۵۶)، قاسم بن موسی بن جعفر (علیه السلام) در روستای «شوشه» در جنوب حله (همان، ص ۷۶)، زید بن علی (علیه السلام)، ابراهیم بن عبدالله محض و فرزندان امام حسین (علیه السلام) در کوفه (همان، ص ۷۷)، محمد بن ابراهیم بن امام حسن (علیه السلام) در واسط (همان، ص ۸۰)، عبیدالله بن علی (علیه السلام) در «مُذار» در عراق (همان، ص ۸۰)، عبدالله بن امام جعفر صادق (علیه السلام) در «آبواء» (همان، ص ۸۹)، مزار گور سرخ در جُرجان که به گفته هروی مدفن چهل تن از علویان است. (همان، ص ۹۹)

با استناد به کتاب اشارات می‌توان دریافت که قبور صحابه و تابعین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از زیارتگاه‌های محل توجه مسلمانان بوده و به فراوانی در سرزمین‌های اسلامی مختلف وجود داشته است. شماری از آنها را به شرح زیر می‌توان برشمرد: ابوامامه باهلی در روستای

۱. هروی به انتساب ام‌کلثوم اشاره‌ای نکرده، اما نویسنده که معاصروی ابن جبیر بوده، وی را به نام ام‌کلثوم، زینب صغری دختر امام علی (علیه السلام) معرفی کرده است. (ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص ۲۵۳). به هر حال می‌دانیم که این زیارتگاه امروزه با انتساب به زینب کبری دختر امام علی (علیه السلام) شناخته می‌شود.

«كَفَرْنَعْد» از توابع حمص و نعمان بن بشیر میان حمص و سلمیه^۱ (همان، ص ۸)، عیاض بن غنم، خالد بن ولید و فرزندش عبدالرحمان در حمص (همان، ص ۸)، سفینه خادم پیامبر ﷺ، قنبر خادم امام علی علیه السلام، ثوبان و کعب الأحبار در حمص (همان، ص ۹)، حجر بن عدی و یارانش در روستای «عذراء» از توابع دمشق (همان، ص ۱۲)، سعد بن عبادۀ در روستای «منیحه» از توابع دمشق (همان، ص ۱۲)، شهدای مؤثّه - همچون جعفر طیار، زید بن حارثه و عبدالله بن رواحه (همان، ص ۱۹) -، عبادۀ بن صامت در «رمله» در فلسطین (همان، ص ۳۳)، محمد بن ابی بکر در قرافه قاهره (همان، ص ۳۸)، رُوَیْفَع بن ثابت در شهر «بَرْقَه» (همان، ص ۵۳)؛ معبد بن عباس بن عبدالمطلب در «باجه» در تونس امروزی و «مُنْیَذِر افریقی» در «افریقیه»^۲ (همان، ص ۵۳)، عروۀ بن ثابت و امّ حرام دختر ملحان در جزیره قبرس (همان، ص ۵۶)، ابوایوب انصاری در بیرون باروی قسطنطنیه (همان، ص ۵۶)، عمار یاسر در رقه (همان، ص ۶۳)، بَراء بن مالک در شوش (همان، ص ۶۹)، عمرو بن حمق خزاعی در موصل (همان، ص ۷۰)، سلمان فارسی و حذیفه بن یمان در مدائن (همان، ص ۷۶)، مسلم بن عقیل و هانی بن عروه در کوفه (همان، ص ۷۸)، سعید بن جبیر در روستای «بَرْجُونِیَه» در عراق (همان، ص ۸۰)، طلحه، زبیر، انس بن مالک، ابن سیرین، حسن بصری و مالک بن دینار در بصره (همان، ص ۸۱)، ابوذر در رَکَبَدَه (همان، ص ۸۴)، وهب بن منبّه در صنعا (همان، ص ۹۷)؛ حُفْمَه دوسی در اصفهان (همان، ص ۹۸)، اسحاق بن طلحه در ری (همان، ص ۹۸)، قثم بن عباس بن عبدالمطلب در سمرقند. (همان، ص ۹۹)

همچنین در روستای «راشتان» در دوفرسخی تبریز مزاری وجود داشته که به اختلاف اقوال، مدفن احنف بن قیس یا اشعث بن قیس یا قیس بن اشعث بوده، اما هروی در

۱. مزار ابو امامه باهلی تا کنون در روستای «ابوهمامه» در حدود پانزده کیلومتری شرق شهر «رستن» در مرکز سوریه امروزی واقع است.

۲. امروزه قبری منسوب به مُنْیَذِر در طرابلس (پایتخت لیبی) وجود دارد.

نهایت انتساب آن را به «عمرو بن قیس علائی» ترجیح داده است. (همان، ص ۷۹)^۱ در شهر «دُنَیسِر»^۲ نیز مزار «عمرو بن جندب» وجود داشته که به گفته هروی در سال ۵۶۱ قمری آشکار شد، اما چگونگی پیدایش آن را شرح نداده است. (همان، ص ۶۴)

مزاراتی نیز منسوب به فرزندان برخی از صحابه و تابعین وجود داشته که شخصیت آنان مجهول بوده است؛ نظیر مزار محمد بن عبدالله بن عمار یاسر در معرة النعمان در سوریه کنونی (همان، ص ۷)، مزار فرزندان جعفر طیار در شهر حمص (همان، ص ۹)، مزار فرزندان ابوبکر و فرزندان ابوهریره در قراهه قاهره (همان، ص ۳۷)، و مزار فرزند ابوهریره و فرزند کعب الأحبار در یک زیارتگاه در جیزه مصر. (همان، ص ۳۹)

از میان خلفا علی بن ابی بکر هروی به قبور خلفای زیر اشاره کرده است: عمر بن عبدالعزیز (خلافت: ۹۹-۱۰۱ ق) در معرة النعمان (همان، ص ۷)، هارون الرشید (خلافت: ۱۷۰-۱۹۳ ق) در طوس و مأمون عباسی (خلافت: ۱۹۸-۲۱۸ ق) در انطرسوس^۳ (همان، ص ۷)، امین (خلافت: ۱۹۳-۱۹۸ ق) فرزند هارون در مقابر قریش و تعدادی از خلفای عباسی در رصافه بغداد (همان، ص ۷۳)، چند تن دیگر از خلفای عباسی در سامرا (همان، ص ۷۲)، المستعین (خلافت: ۲۴۸-۲۵۲ ق) در قادسیه (همان، ص ۸۴)، المسترشد بالله (خلافت: ۵۱۲-۵۲۹ ق) در مراغه و فرزندش الراشد بالله (خلافت: ۵۲۹-۵۳۰ ق) در اصفهان. (همان، ص ۹۸) هروی همچنین قبور سلطان نورالدین محمود بن زنگی (حکومت: ۵۴۱-۵۶۹ ق) و صلاح الدین ایوبی (حکومت: ۵۶۹-۵۸۹ ق) در دمشق را در شمار زیارتگاه‌ها آورده است. (همان، ص ۱۶)

از میان ائمه مذاهب فقهی و علمای دینی اهل سنت، که قبور آنان زیارتگاه بوده،

۱. این مزار تا به امروز به نام «قیس» در شهر سردرود در غرب تبریز پایرجا و زیارتگاه مردم است.

۲. شهر کوچکی واقع در استان ماردین، در جنوب شرقی ترکیه. امروزه به نام Kızıltepe شناخته می‌شود.

۳. شهر طرسوس کنونی در جنوب ترکیه.

هروی به شخصیت های زیر اشاره کرده است: امام عبدالرحمان اوزاعی (م ۱۵۷ق) در بیروت (همان، ص ۲۳)، امام شافعی (م ۲۰۴ق) در قرافه قاهره (همان، ص ۳۵)، ابوحنیفه (م ۱۵۰ق)، ابویوسف قاضی (م ۱۸۲ق) و احمد بن حنبل (م ۲۴۱ق) در بغداد (همان، ص ۷۳-۷۴)، مالک بن انس (م ۱۷۹ق) در قبرستان بقیع مدینه (همان، ص ۹۳)، سیبویه نحوی (م ۱۸۰ق) در ساوه (همان، ص ۹۸)، امام بخاری (م ۲۵۶ق) در سمرقند، امام محمد غزالی (م ۵۰۵ق) در طوس، محمد بن حسن شیبانی (م ۱۸۹ق) و کسائی مُقَرّی (م ۱۸۹ق) در ری. (همان، ص ۹۹)

هروی همچنین به مزارات تعدادی از اولیا و مشایخ صوفیه اشاره کرده است؛ همچون: ابوسلیمان دارانی (م ۲۱۵ق) در «دَارِیَا» از توابع دمشق (همان، ص ۱۳)، ذوالنون مصری (م ۲۴۶ق) و شیخ وی «شُقْران» در قرافه قاهره (همان، ص ۳۷، ۳۸)، قبور فتح کاری، فتح موصلی،^۱ معافی بن عمران^۲ و قضیب البان^۳ در موصل (همان، ص ۷۰، ۷۱)، قبور صوفیان برجسته و مشهور سده دوم و سوم نظیر بِشْر حَافِی (م ۲۲۷ق)، معروف کرخی (م ۲۰۰ق)، سَرّی سَقَطِی (م ۲۵۳ق)، جنید بغدادی (م ۲۹۷ق)، ابوبکر شبلی (م ۳۲۴ق)، حارث مُحَاسَبِی (م ۲۴۳ق) و... در قبرستان های بغداد (همان، ص ۷۴-۷۵)،

۱. فتح کاری و فتح موصلی دو تن از زهاد و صوفیان موصل در سده های اولیه اسلامی بوده اند که در زمانه ای نزدیک به یکدیگر می زیستند و در منابع تاریخی، احوال و اقوال این دو با هم درآمیخته است. یکی از این دو فتح بن محمد بن وشاح موصلی ازدی (م ۱۶۵ یا ۱۷۰ق) و دیگری فتح بن سعید موصلی (م ۲۲۰ق) بوده است. هنوز در شهر موصل، مزاری به نام «شیخ فتحی» وجود دارد که مدفن یکی از این دو است. (رک: فقیه بحرالعلوم و خامه یار، زیارتگاه های عراق، ج ۲، ص ۳۸۹-۳۹۱)

۲. ابومسعود معافی بن عمران ازدی (م حدود ۱۸۵ق) از زهاد و صوفیه موصل در سده دوم هجری. (رک: ابن جوزی، صفة الصفوة، ج ۴، ص ۱۸۰، ۱۸۱)

۳. حسین بن ابی القاسم بن حسین موصلی، ملقب به «قضیب البان» (م حدود ۵۷۰ق) از مشایخ صوفیه موصل در سده ششم هجری بوده و مزار وی همچنان در موصل باقی است. (رک: فقیه بحرالعلوم و خامه یار، زیارتگاه های عراق، ج ۲، ص ۳۹۲)

طاووس بن کیسان (م ۱۰۶ق)، فضیل بن عیاض (م ۱۸۷ق) و سفیان بن عُیینه (م ۱۹۸ق) در مکه (همان، ص ۸۸)؛ ابراهیم خَواص (م ۲۹۱ق) در ری، بایزید بسطامی (م ۲۶۱ق) در بسطام، محمد بن سالم طوسی (م ۲۴۲ق)، یحیی بن معاذ رازی (م ۲۵۸ق)، حمدون قَصَّار^۱ (م ۲۷۱ق) و ابوعثمان حیری (م ۲۹۸ق) در نیشابور. (همان، ص ۹۹)

گاه در لابه لای متن کتاب مزارات شخصیت‌های نیمه افسانه‌ای یا مجهول و ناشناخته نیز به چشم می‌خورد. نظیر قبر «راعی» (چوپان) در منطقه بقاع لبنان (همان، ص ۱۰)، قبر عَفَّان در مصر (همان، ص ۳۸)، مزار یانس و لؤلؤا ز یاران ابومحمد بَطَّال غازی در شهر «رحبه»^۲ (همان، ص ۶۷)، قبر یکی از صالحان به نام «طویل» در همدان. (همان، ص ۹۸)

یک نکته قابل توجه آن است که در باب مدفن شخصیت‌های مقدس بیش از یک قول و روایت رواج داشته است. بر همین اساس هروی برای شماری از شخصیت‌ها گاه چندین قبر و مزار در نقاط مختلف ذکر کرده است؛ مثلاً در زمان هروی چندین غار منسوب به اصحاب کهف در هریک از مکان‌های زیرو وجود داشته است: نزدیک عَمَّان پایتخت اردن امروزی (همان، ص ۱۸)، جایی به نام «جنان الورد» در اندلس (همان، ص ۵۴) و غار دیگری در «آبیسس» (یا افسوس) در روم (آناتولی) (همان، ص ۶۰) که هروی این قول را صحیح‌ترین روایات دانسته است. (همان، ص ۱۸، ۵۴ و ۶۰)

برای قبور تعدادی از پیامبران الهی نیز چند قول و چندین مزار وجود داشته است: صالح در مکه یا در «شبهه» یمن (همان، ص ۷) و در مسجد شهر «عَکّا» در فلسطین (همان، ص ۲۲)، یوسف در روستای «بلاطه» از توابع نابلس (همان، ص ۲۴) و در شهر

۱. در کتاب اشارات نام وی به اشتباه به صورت حمدون قَصَّاب ضبط شده است.

۲. ویرانه‌های شهر رحبه امروزه نزدیک شهر جدید میادین، در استان دیرالزور سوریه قرار دارد و مزار یادشده نیز امروزه به انس بن مالک صحابی رسول خدا ﷺ انتساب یافته است.

«الخلیل» (همان، ص ۳۱)، یوشع در معزة النعمان و به قول صحیح در نابلس (همان، ص ۷) و نیز در روستای «صرفه» در اردن امروزی (همان، ص ۱۸)، الیسع در روستای «بُسر» در منطقه حوران (در جنوب سوریه امروزی) (همان، ص ۱۶) و نیز در «سبسطین» (همان، ص ۲۳) و قرافه قاهره (همان، ص ۳۷) و میافارقین (همان، ص ۶۴)، سلیمان در طبریه و در بیت المقدس (همان، ص ۱۹)، یونس در روستای «لححول» در فلسطین (همان، ص ۲۹) و در کوفه (همان، ص ۷۸)، جرجیس در موصل و شوش^۱ و در چاهی در منطقه «مرکویه»^۲ از توابع ارومیه. (همان، ص ۶۹، ۷۰) یهودا فرزند یعقوب نیز مزاری در روستای «رومه» از توابع طبریه (همان، ص ۱۹) و مزار دیگری در قرافه قاهره (همان، ص ۳۷) داشته است.

از میان امامزادگان برای سکینه دختر امام حسین (علیه السلام) مزاری در باب الصغیر دمشق (همان، ص ۱۳) و مزار دیگری در شهر طبریه (همان، ص ۱۹) وجود داشته است. محمد حنفیه نیز دارای مزاری در جزیره خارک بوده، اما هروی مدفن صحیح وی را در «طائف» دانسته است. (همان، ص ۸۳) در صحن جامع اموی دمشق نیز قبری منسوب به عایشه (همسر پیامبر ﷺ) وجود داشته در حالی که روایت درست مدفن وی بقیع مدینه بوده است. (همان، ص ۱۵)

تعداد قابل توجهی از صحابه و تابعان نیز دارای بیش از یک مزار بوده اند؛ مثلاً: دحیه کلبی در روستای «مژه» (از توابع دمشق) (همان، ص ۱۱) و در روستای «شجره» در فلسطین (همان، ص ۲۰)، ابو عبیده بن جراح در غور اردن و در طبریه (همان، ص ۱۷)، معاذ بن جبل در «دیر فاخور» در فلسطین (همان، ص ۱۹) و در قرافه قاهره (همان، ص ۳۷) و در روستای

۱. امروزه مزاری منسوب به جرجیس در روستای متروکه نبی جرجیس در بخش شعیبیه شوشتر وجود دارد که قابل انطباق بر مزار هروی است.

۲. مزار هروی در مرکویه قاعدتاً باید مزار کنونی منسوب به جرجیس در حوالی روستای «ویرانباغ» در منطقه «دره شام» جلفا، در استان آذربایجان شرقی باشد که نزدیک منطقه حفاظت شده «مراکان» خوی قرار دارد و مراکان امروزی باید همان مرکویه یادشده در کتاب هروی باشد.

«زوق معاذ» در دیاربکر (همان، ص ۶۵) و در مسجد شهر «جند» یمن (همان، ص ۹۷)، شَدَّاد بن اوس در «سبسطین» (همان، ص ۲۳) و در بیت المقدس (همان، ص ۲۸)، ابوهریره در طبریه (همان، ص ۱۹) و در روستای «یُبنا» در ساحل فلسطین. (همان، ص ۳۳) مَعْن بن زائده نیز دارای مزاری در قرافه قاهره، اما به روایت صحیح مدفون در سیستان بوده است. (همان، ص ۳۷)

اسامة بن زید با اینکه در «جُرف» مدینه از دنیا رفته است، اما برای وی قبری در قبرستان بغداد و مزاری در بالای کوهی نزدیک تبریز وجود داشته است که هروی آن را مدفن عمرو بن عُتْبَة بن فَرْقَد سُلمی دانسته است. (همان، ص ۷۴، ۷۵) مقداد بن اسود کندی نیز که به روایت صحیح در مدینه مدفون بوده، دارای مزاری در دو شهر اسکندریه و رقه بوده است. (همان، ص ۴۷) مالک اشتر نیز مزاری در بعلبک لبنان داشته اما هروی روایت درست مدفن وی را مدینه دانسته است. (همان، ص ۹)

همچنین برای اویس قرنی در باب الصغیر دمشق و در هریک از شهرهای رقه، اسکندریه و دیاربکر مزاری وجود داشته است؛ که هروی روایت صحیح محل دفن وی را رقه دانسته است. (همان، ص ۱۳) ابومسلم خولانی دارای مزاری در دارِآ در جنوب دمشق و در قرافه قاهره (همان، ص ۳۷) بوده است. از میان عرفا نیز برای ابراهیم ادهم مزاری در شهر «جَبَله» در ساحل سوریه (همان، ص ۲۳) و در روستای «کفربریک» در فلسطین (همان، ص ۲۹) وجود داشته است. قبر رابعه عَدَوِیّه نیز به قولی در بیت المقدس اما به روایت درست در بصره بوده است. (همان، ص ۲۸)

۳. مقام‌ها و مزارهای مرتبط با وقایع تاریخی و حضور شخصیت‌های مقدس

گونه دیگری از مزارات، مقام‌های منسوب به شخصیت‌های مقدس و در واقع جاهایی بوده که در محل حضور این شخصیت‌ها ساخته شده یا با وقایع تاریخی زمان حیات آنها ارتباط داشته است. در دو شهر مقدس مکه و مدینه و سایر مناطق حجاز،

بسیاری از مکان‌های حضور تاریخی رسول خدا ﷺ و رویدادهای دوره حیات ایشان، عمدتاً در قالب مساجد متبرکه (که در بالا به نمونه‌هایی از آنها اشاره شد) و گاه به شکل گنبدها و زیارتگاه‌های دیگر حفظ شده و مورد احترام بوده است.

همچنین بسیاری از مساجد مقدس و سایر گنبدها و زیارتگاه‌های واقع در بیت المقدس و عتبات عالیات عراق، به اعتبار اینکه محل نماز خواندن یا اقامت انبیا و اولیای الهی و معصومان و پیشوایان دینی بوده، اهمیت و تقدس فزاینده‌ای یافته است. مساجد مقدسی همچون مسجد اعظم کوفه و مسجد سهله، نمونه‌ای از اماکنی است که در آنها مقام‌ها و جایگاه‌های متعددی منسوب به پیامبران و امامان علیهم‌السلام شکل گرفته است.

با بررسی کتاب اشارات هروی می‌توان پی برد که شمار قابل توجهی از این دست مزارات، مقام‌های منسوب به پیامبران الهی بوده است. این مقام‌ها گاه مستند به اسرائیلیات و اقوالی بوده است که از طریق راویان و قصه پردازان اصالتاً یهودی به منابع تاریخی اسلامی راه یافته و گاه تنها مبتنی بر باورهای رایج میان مردم بوده است. شمار دیگری از این مقام‌ها نیز منسوب به امامان شیعه علیهم‌السلام، به ویژه امام علی علیهم‌السلام، بوده و البته لزوماً همه این مقام‌ها از اعتبار تاریخی کافی برخوردار نبوده است.

حضرت ابراهیم علیهم‌السلام از پیامبرانی است که دارای بیشترین تعداد مقام‌های منسوب به ایشان بوده و هروی به شماری از این مقام‌ها در جاهای زیر اشاره کرده است: قلعه بعلبک (همان، ص ۱۰)، بیت المقدس (همان، ص ۲۸)، روستاهای «لَجُون» (همان، ص ۲۳) و «رامه» (همان، ص ۲۹) در فلسطین، «منیة بن خصیب» در صعید مصر (همان، ص ۴۱)، قلعه موصل (همان، ص ۶۹)، «ذهبانه» در جنوب حَرّان (همان، ص ۶۲)، «مشهد الصخره» در حَرّان که گفته می‌شده ابراهیم علیهم‌السلام روی سنگی در آنجا در انتظار گوسفندان خود می‌نشسته است (همان، ص ۶۴) و دو مقام در شهر حلب. (همان، ص ۴)

در دو سرزمین مصر و شام مقام‌ها و مکان‌های فراوانی منسوب به پیامبران و شخصیت‌های قرآنی وجود داشته است. هروی در مصر از اماکن زیر یاد کرده است: مسجدی در شهر قاهره که گفته می‌شده یوسف در آنجا فروخته شد (همان، ص ۳۷)، گنبد زلیخا و زندان یوسف و مقام یعقوب در مصر قدیم (همان، ص ۴۰)، مسجد یوسف در «لاهن» و در «فَیْوم» در صعید مصر و مسجد یعقوب در روستای «سَیْلَه» از توابع فَیْوم (همان، ص ۴۳)، مسجد الدیوان در «بَهنَسَه» (بهنسا) در صعید مصر که گفته می‌شود اقامتگاه هفت ساله حضرت عیسی و مادرش مریم بوده است (همان، ص ۴۳) و «ربوه» در دمشق که پناهگاه حضرت عیسی و مادرش بوده و در آیه ۵۰ سوره مؤمنون بدان اشاره شده (همان، ص ۱۱) و مسجد موسی در «لَواسی» در صعید مصر. (همان، ص ۴۳)

او همچنین به اماکن زیر در شام اشاره کرده است: چندین غار مقدس در کوه قاسیون دمشق، از جمله «مغارة الدم» که محل کشته شدن هابیل بوده، غار آدم که گفته می‌شده محل زندگی وی بوده و «مغارة الجوع» که گفته می‌شده در آنجا چهل پیامبر علیهم‌السلام از دنیا رفتند (همان، ص ۱۱)، مقام صالح علیه‌السلام در «قَتَسَرین» که گفته می‌شده ناقه صالح از آنجا خارج شده و حتی اثر جای پای وی نیز باقی بوده است (همان، ص ۷)، دیر الیاس در بعلبک (همان، ص ۱۰۹)، مقام یونس علیه‌السلام در «کَفَرکَته» در فلسطین (همان، ص ۲۰)، قصر یعقوب و بیت الأحزان وی نزدیک بانیاس (همان، ص ۲۰)، خانه حضرت مریم در شهرهای «ناصره» و «لُد» در فلسطین (همان، ص ۲۲)، مسجدی در نابلس که گفته شده آدم در آنجا سجده کرد (همان، ص ۲۳)، برج داوود و محراب وی در بیت المقدس. (همان، ص ۲۷)

بخشی از این دست مزارات، محل تولد پیامبران به شمار می‌آمده است؛ مانند: محل تولد حضرت ابراهیم علیه‌السلام در روستای «برزه» از توابع دمشق (همان، ص ۱۱) و به قول دیگری در روستای «مهید» (همان، ص ۱۸) و به قول دیگری در روستای «فَدَّان» از توابع حران (همان، ص ۶۴) (اما به قول صحیح در روستای «کوثی رَبَّنا» در عراق (همان،

ص ۸۰)، جایی که در قرون بعدی به نام «بُرس» شناخته شده است قرار دارد؛ محل ولادت اسماعیل در «ذهبانه» در جنوب حَرّان (همان، ص ۶۲)، محل تولد ادريس در روستای «قَرْن الحَاژَه» در حوران (همان، ص ۱۶)، محل ولادت حضرت موسی عليه السلام در منطقه «آسگر» در مصر (همان، ص ۴۱)، محل تولد حضرت عیسی عليه السلام در «بیت لحم». (همان، ص ۲۹)

برخی از مقام های منسوب به سایر پیامبران در سرزمین های دیگر به شرح زیر بوده است: مسجد سام بن نوح در صنعا و مسجد منسوب به سلیمان بن داوود در «مَأْرَب» (همان، ص ۹۷) مقام ادريس در کوفه (همان، ص ۷۸) و مشهدی منسوب به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در «عَبَّادان» یا آبادان کنونی (همان، ص ۸۳).

برای حضرت خضر نیز مقام های متعددی در جاهای زیر وجود داشته است: باب الفردیس دمشق (همان، ص ۱۴)، جامع اموی دمشق (همان، ص ۱۵)، روستای «شُمَیرِف» در مقابل «مِنِيَّة العَطَّار» در شمال مصر (همان، ص ۴۶)، شهر «منبج» (در شمال سوریه امروزی) (همان، ص ۶۱)، و عَبَّادان یا آبادان. (همان، ص ۸۳)

هر روی همچنین به شماری از مشاهد و مقام های منسوب به امام علی عليه السلام اشاره کرده، اما داستان پیدایش یا وجه ارتباط آنها با امام علی عليه السلام را شرح نداده است؛ از جمله مشاهد آن حضرت در بَالِس^۱ (همان، ص ۶۱)، صِفین (همان، ص ۶۲)، رَقّه (همان، ص ۶۳)، نصیبین (همان، ص ۶۵)، سنجار (در شمال عراق امروزی) (همان، ص ۶۶)، حله (همان، ص ۷۶)، بصره (همان، ص ۸۱) و جامع اموی دمشق (همان، ص ۱۵) است. البته از سایر منابع می توان توضیحاتی درباره برخی از این مشاهد به دست آورد. برای مثال از سخن ابن عدیم می توان پی برد که مشهد امام علی عليه السلام در «صِفین» محل خیمه گاه آن

۱. شهری باستانی در ساحل رود فرات در شمال سوریه، در میانه دو شهر رَقّه و حلب، که امروزه تنها ویرانه هایی از آن به جا مانده و نزدیک آن روستای جدیدتری به نام «مسکنه» شکل گرفته است.

حضرت علی‌علیه السلام در زمان جنگ صفین بوده است. (ابن عدیم، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۲۸۰)

هروی تنها برای تعداد کمی از این زیارتگاه‌ها توضیح بیشتری ارائه داده است؛ برای مثال درباره «مشهد البوق» در بیرون شهر رجبه گفته است که این زیارتگاه محل اقامت امام علی‌علیه السلام در مسیر حرکت ایشان به صفین بوده است. (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۶۷) گفتنی است در برخی از منابع روایی شیعه از این زیارتگاه یاد شده و به وقوع معجزه‌ای از آن حضرت در این مکان اشاره شده است. (رک: ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۳۳۴؛ راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۹۱۶)

در شهر حله نیز دو زیارتگاه وجود داشته که محل وقوع معجزه‌ای از امام علی‌علیه السلام یا برخی از پیامبران الهی به شمار می‌آمده است. زیارتگاه نخست «مشهد جُمُجمه» است که گفته می‌شده در این محل عیسی بن مریم علی‌ه السلام و به قولی امام علی‌علیه السلام با جمجمه مرده گفت و گو کرد. هروی پس از بیان این مطلب چنین اظهار نظر کرده است که «درست آن است که عیسی بن مریم وارد عراق نشده است». زیارتگاه دوم نیز «مشهد الشمس» بوده است که گفته می‌شده در این محل خورشید برای حزقیل پیغمبر یا برای یوشع بن نون و به قولی برای امام علی‌علیه السلام بازگشته است. (هروی، ص ۷۶)

زیارتگاه‌هایی نیز برای سر امام حسین علی‌ه السلام یا در ارتباط با وقایع پس از حادثه عاشورا در عراق، جزیره، شام و مصر وجود داشته است. تعدادی از مزاراتی که هروی به آنها اشاره کرده به شرح زیر است: مشهد امام حسین علی‌ه السلام و امام زین العابدین علی‌ه السلام در کنار مسجد اموی دمشق (همان، ص ۱۵)، «مشهد الحجر» در بلس که محل گذاشتن سر امام حسین علی‌ه السلام در مسیر کاروان اسرای اهل بیت به شام بوده است (همان، ص ۶۱)، مسجد امام زین العابدین علی‌ه السلام و مشهد رأس الحسین علی‌ه السلام در نصیبین که گفته می‌شده سر امام علی‌ه السلام را در زمان عبور کاروان اهل بیت، در آنجا آویزان کردند و مشهد النقطة که گفته می‌شده قطره خونی از سر امام علی‌ه السلام در آنجا چکید (همان، ص ۶۵، ۶۶)، مشهد رأس الحسین علی‌ه السلام در موصل (همان، ص ۷۰)، مشهد رأس الحسین علی‌ه السلام در شهرهای

عسقلان (ص ۳۲) و قاهره (همان، ص ۳۵)، «مشهد زنبور» و «مشهد التبر» که گفته شده محل گذاشتن سر امام حسین علیه السلام در مسیر انتقال آن از عسقلان به قاهره بوده است. (همان، ص ۳۵)

از دیگر مقام ها و جایگاه های منسوب به امامان شیعه که هروی از آنها یاد کرده می توان به مقام امام موسی کاظم علیه السلام در دوشهر «نیل» و «نعمانیه» در عراق و «مسجد الأئمه» در سمت غربی دهانه رود «أبله»، که گفته می شود محل اقامت امام رضا علیه السلام در زمان احضار ایشان نزد مأمون بوده، اشاره کرد. (همان، ص ۸۰)

همچنین هروی به مقام عمر بن امام حسین علیه السلام در شهر «بَلَط» (در شمال موصل)، که در ارتباط با اسارت و حضور وی در اینجا پس از واقعه عاشورا شکل گرفته بود، اشاره کرده و حادثه شفا یافتن بیماری را به دست امام علی علیه السلام در آن روایت کرده است. (همان، ص ۶۸) او در جای دیگری به زندانی شدن محمد حنفیه در شهر «قیصاریه» (امروزه در ترکیه) اشاره کرده است. (همان، ص ۵۹) اگرچه از سخن وی وجود زیارتگاهی برداشت نمی شود، اما از سخن حمدالله مستوفی (م حدود ۷۵۰ ق) وجود زیارتگاهی در آن برداشت می شود. مستوفی در این باره گفته است: در قیصریه «مقامی است منسوب به مجلس محمد بن حنفیه بن امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه و او را عظیم متبرک دارند». (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲ ش، ص ۹۸)

در حرمین شریفین خانه های بسیاری از شخصیت های مقدس صدر اسلام، زیارتگاه مسلمانان و حج گزاران بوده است. هروی از خانه های زیر در مدینه منوره یاد کرده است: خانه ابوبکر، خانه عمر، خانه عثمان، خانه علی علیه السلام، «مکتب» امام حسن و امام حسین علیه السلام، خانه عباس، خانه حمزه، خانه صفیه عمه رسول خدا صلی الله علیه و آله، خانه بلال، خانه انس بن مالک، خانه عبدالله بن عمر، خانه های طلحه، زبیر، سعد و سعید. (هروی، ۱۹۵۳ م، ص ۹۲) خانه ابوبکر در مکه که در زمان هروی «دارالضرب» بوده (همان،

ص ۸۷) و خانه امام جعفر صادق علیه السلام در «ثنیّه»^۱ (همان، ص ۸۸) از دیگر خانه‌های مورد احترام بوده است.

محل ولادت برخی از شخصیت‌های صدر اسلام نیز از مزارات و اماکن مورد احترام شهر مکه بوده است؛ از قبیل: محل ولادت رسول خدا صلی الله علیه و آله در شعب بنی هاشم، محل ولادت ابوبکر در «باب المسفله» و محل ولادت عمر بن خطاب در مقابل آن، محل ولادت عایشه، محل ولادت و خانه حضرت فاطمه علیها السلام و محل ولادت خدیجه بنت خویلد، که خانه پیامبر صلی الله علیه و آله پس از بعثت و در زمان هروی، مسجد بوده است. (همان، ص ۸۷)

شماری از سایر مقام‌ها و مکان‌های منسوب به شخصیت‌های مقدس که در کتاب اشارات از آنها یاد شده به شرح زیر است: خانه خالد بن ولید در حمص (همان، ص ۸)، تلّ قنبر در سنجار (همان، ص ۶۶)، خانه ابوبکر در بصره که با توجه به تأسیس بصره در زمان عمر بن خطاب هروی این خانه را متعلق به محمد بن ابی بکر دانسته است (همان، ص ۸۱)، مقام ذوالنون مصری در قراقه قاهره (ص ۳۸) و در «اخمیم» در صعید مصر. (همان، ص ۴۳)

۴. زیارتگاه‌های مبتنی بر اساس خواب و رؤیا

گونه‌ای از زیارتگاه‌های رایج در سده‌های میانی زیارتگاه‌هایی بوده که بر مبنای رؤیت شخصیت‌های مقدس دینی در خواب و رؤیا به وجود می‌آمده است. در پژوهشی در این زمینه با استناد به منابع و مدارک تاریخی بیش از چهل زیارتگاه مبتنی بر خواب و رؤیا در مصر و شام شمارش شده است که عمدتاً در فاصله سده‌های چهارم تا ششم به وجود آمده‌اند. بیشتر این دست زیارتگاه‌ها در درجه اول به امام علی علیه السلام و در درجه بعدی به رسول خدا صلی الله علیه و آله، حضرت زهرا علیها السلام و سایر شخصیت‌های مقدس منسوب

۱. در مدینه منوره و اطراف آن چندین جا به نام «ثنیّه» شناخته می‌شده که مشخص نیست منظور هروی کدام یک از آنهاست.

بوده‌اند. (ر.ک: خامه‌یار، ۱۳۹۱، ص ۱۵، ۱۶)

خواب و رؤیا گاه مبنای پیدایش برخی از زیارتگاه‌های شاخص و مشهور در سرزمین‌های اسلامی بوده است. ابن ناسخ مصری (م حدود ۸۰۰ق)، قبر «سیده زینب» در منطقه «قناطر السباع» قاهره را از جمله قبوری دانسته است که بر مبنای خواب و رؤیا به وجود آمده (السابقی، ۱۹۷۹م، ص ۳۹) و این مزار منطبق بر زیارتگاه مشهور منسوب به حضرت زینب در قاهره امروزی است. همچنین درباره مشهد منسوب به رقیه دختر امام علی علیه السلام در قاهره گزارش شده است که این مشهد به دستور خلیفه فاطمی الحافظ لدین الله (خلافت: ۵۲۵-۵۴۴ق) و بر مبنای رؤیای وی ساخته شده است. (خامه‌یار، ۱۳۹۱، ص ۸۷)

هروی به نمونه‌های متعددی از مشاهد رؤیا در سرزمین‌های مصر و شام و جزیره اشاره کرده است. از جمله زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در مصر می‌توان به مزارات زیر اشاره کرد: مشهد پیامبر صلی الله علیه و آله و مشهد امام علی علیه السلام در شهر «قُوص» (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۴۴) (از شهرهای صعید مصر)، مشاهد حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و امام علی علیه السلام و امام حسین علیه السلام در شهر «مَحَلَّة»، مشهد امام علی علیه السلام در منطقه «شَطَا» در «دِمیاط»؛ مشهد امام علی علیه السلام در شهر «تَنَیس» (همان، ص ۴۶) و مشهد پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام در جزیره «تُونَة». (همان، ص ۴۷)

هروی به زیارتگاه‌های دیگری از این دست در سرزمین شام اشاره کرده است که در محل رؤیت امام علی علیه السلام به وجود آمده بود؛ از جمله: مشهد امام علی علیه السلام در کنار «عین البقر» (چشمه گاو) در شهر «عَکَّا» در ساحل دریای مدیترانه در فلسطین (همان، ص ۲۲)، زیارتگاهی در «باب الجنان» در شهر حلب (همان، ص ۴)، زیارتگاهی در شهر حمص که به گفته هروی شخص صالحی در این محل امام علی علیه السلام را در خواب رؤیت کرده بود و در یکی از ستون‌های آن اثر انگشت امام علی علیه السلام باقی مانده بود. (همان، ص ۸)

در سرزمین «جزیره» نیز زیارتگاه‌های متعددی مبتنی بر خواب وجود داشته است؛ از جمله: مسجد پیامبر ﷺ در شهر «نَصِیْبِین» (همان، ص ۶۶)، مسجد جبرئیل در شهر «آمد» که به نوشته هروی «جبرئیل درحالی که با رسول خدا ﷺ سخن می‌گفت در آنجا رؤیت شد» (همان جا)، مسجد ابوبکر و مسجد عمر بن خطاب در شهر آمد که این دورا در آنجا در خواب دیده بودند (همان، ص ۶۵) و محراب عمر بن خطاب در مِیَافَرِقِین که وی را در آنجا در خواب دیده بودند. (همان، ص ۶۶)

در یمن نیز هروی به مسجد رسول خدا ﷺ در منطقه «باب سهام» در شهر «زُبَید» اشاره کرده که پیامبر ﷺ در آنجا در خواب رؤیت شده بود. (همان، ص ۹۷) البته هروی از زیارتگاه‌هایی نیز بدون پیدایش آنها بر مبنای رؤیا یاد کرده است که ارتباط آنها با رؤیا از منابع تاریخی دیگر آشکار می‌شود؛ برای مثال مشهد علی بن ابی طالب (علیه السلام) در مسجد اموی دمشق (همان، ص ۱۵) و قبر منسوب به حضرت موسی (علیه السلام) در جنوب دمشق (همان، ص ۱۳) که با استناد به گفته ابن جبیر هر دو زیارتگاه بر مبنای رؤیا به وجود آمده بود. (ابن جبیر، بی‌تا، ص ۲۰۷ و ۲۵۴)

۵. قدمگاه‌ها و پنجه‌گاه‌ها

گونه دیگری از زیارتگاه‌های نسبتاً رایج، مکان‌های حاوی پایا جای دست منسوب به شخصیت‌های مقدس بوده که اصطلاحاً قدمگاه و پنجه‌گاه نامیده می‌شود. قدمگاه ابراهیم (علیه السلام) در مسجد الحرام را باید مقدس‌ترین قدمگاه در اسلام به شمار آورد. این قدمگاه حاوی نقش دو جای پای راست و چپ حضرت ابراهیم (علیه السلام) بر سنگ است که در گذر زمان ساییده و اثر جای پا محو شده است. در قرآن کریم دو بار از این قدمگاه به نام «مقام ابراهیم» (علیه السلام) یاد شده^۱ و بدان درجه تقدس داده شده است که طبق احکام فقهی مناسک حج نماز طواف باید پشت آن ادا شود.

۱. ﴿وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾، (بقره: ۱۲۵). ﴿فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ﴾ (آل عمران: ۹۷).

قدمگاه آدم بر فراز کوهی در سری لانکا مکان مقدسی است که چند دین بزرگ، اسلام، مسیحیت، هندوئیسم و بوداییسم در تقدیس آن بایکدیگر اشتراک و اتفاق نظر دارند. اما پیروان هریک از این ادیان این قدمگاه را به یکی از شخصیت های بزرگ خود و متفاوت از شخصیت مورد باور ادیان دیگر نسبت می دهند. در کوه زیتون در غرب بیت المقدس نیز قدمگاهی برای حضرت مسیح علیه السلام وجود دارد که در باور مسلمانان این شهر محل عروج ایشان به آسمان است.

در برخی از مناطق جهان اسلام قدمگاه های متعددی منسوب به رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود دارد؛ از جمله در شماری از شهرهای شبه قاره چندین قدمگاه منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله وجود دارد که براساس داستان های محلی بیشتر آنها از حجاز به این نقاط منتقل شده است. (ر.ک: Hasan, 1993, pp. 335-343) چند قدمگاه پیامبر صلی الله علیه و آله نیز در کاخ توپکاپی و در برخی از آرامگاه های پادشاهان عثمانی در استانبول وجود دارد که گفته می شود این قدمگاه ها از دیگر مناطق تحت نفوذ خلافت عثمانی به مرکز خلافت انتقال یافته است.

در ایران قدمگاه های فراوانی برای برخی از امامان و امامزادگان وجود دارد. مشهورترین آنها قدمگاه امام رضا علیه السلام در نیشابور است که یادآور محل حضور و اقامت آن حضرت در مسیر حرکت ایشان به سمت مرو به شمار می آید. همچنین قدمگاه های متعدد دیگری منسوب به امام علی علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام و شخصیت های دیگر وجود دارد که شماری از آنها به طور مشخص حاوی جای پای منسوب به ایشان، اما برخی دیگر فاقد جای پای حک شده روی سنگ است.

هروی در کتاب اشارات به شماری از قدمگاه های موجود در زمان خود، از جمله به چند قدمگاه منسوب به پیامبران در مسجدی به نام «قَدَم» در جنوب دمشق که نزدیک آن قبری منسوب به حضرت موسی علیه السلام وجود داشته، اشاره کرده است. (هروی، ۱۹۵۳م،

ص ۱۳) از سفرنامه ابن جبیر چنین برمی آید که این قدمگاه‌ها منسوب به حضرت موسی علیه السلام بوده (ابن جبیر، بی تا، ص ۲۵۴). اما در حال حاضر یکی از این قدمگاه‌ها، که همچنان در محل خود باقی مانده، به حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم منسوب است.

همچنین قدمگاه‌های دیگری منسوب به حضرت موسی علیه السلام در قرافه قاهره (هروی، ۱۹۵۳ م، ص ۳۸) و در شهر «اتفیح» در صعید مصر (همان، ص ۴۱) و قدمگاهی برای هارون برادر موسی علیه السلام در شهر «صلخد» (همان، ص ۱۷) و نیز اثر جای پای ناهه صالح در شهر «قنسرین» (در جنوب حلب) (همان، ص ۷) وجود داشته است. هروی وجود قدمگاه‌هایی را برای رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در مدرسه مجاهدالدین دمشق (همان، ص ۱۴) و در روستای «دیین» در شرق بصری (همان، ص ۱۷) گزارش داده است.

در منابع تاریخی از زیارتگاه‌های حاوی جای کف دست منسوب به شخصیت‌های مقدس معمولاً به نام «مشهد الکف» یاد شده است؛ و با استناد به منابع و مدارک موجود، پنجه‌گاه‌های متعددی منسوب به امام علی علیه السلام در سرزمین‌های عراق، جزیره و شام وجود داشته است؛ برای نمونه می‌توان به پنجه‌گاه آن حضرت در شهر «اربل» (اربیل کنونی در کردستان عراق) اشاره کرد که ابن مستوفی اربلی (م ۶۳۷ ق) چندین بار از آن به نام «مشهد الکف» یاد کرده است (ابن مستوفی، ۱۹۸۰ م، ج ۱، ص ۲۲۳، ۲۶۴) و تا به امروز به نام «مسجد پنجه علی» در این شهر پابرجاست.

در کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات به چندین پنجه‌گاه منسوب به امام علی علیه السلام در هریک از جاهای زیر اشاره شده است: مسجد باب الروم در نصیبین (هروی، ص ۶۵)، قرقیسیا (همان، ص ۶۶)، موصل (همان، ص ۷۰)، ایوان کسری در مدائن و «مقبرة الفیل» در بغداد (همان، ص ۷۶). این شواهد نشان از گسترش پنجه‌گاه‌های منسوب به امام علی علیه السلام در سده‌های میانی دارد. هروی همچنین به وجود پنجه حضرت عیسی علیه السلام در کلیسایی در صعید مصر اشاره کرده است. (همان، ص ۴۲)

۶. آثار و اشیای منسوب به شخصیت های مقدس

گونه دیگری از زیارتگاه های رایج در جهان اسلام مکان های حاوی آثار و اشیای منسوب به شخصیت های مقدس بوده است. شایع ترین نوع این اشیا سنگ هایی بوده که با شخصیت های دینی همچون رسول خدا ﷺ، امام علی علیه السلام و پیامبران الهی ارتباط داشته است. نمونه مشهوری از چنین دست زیارتگاه ها که در شماری از منابع قرون میانی بازتاب داشته، «مشهد النارنج» در دمشق است که با استناد به توصیف ابن جبیر، از مزارات مهم شیعیان بوده و در باور آنان امام علی علیه السلام این سنگ را با ضربه شمشیر دو نیم کرده بود. (ابن جبیر، بی تا، ص ۲۱۶، ۲۱۷)

در شهر حلب نیز زیارتگاهی به نام «مسجد غوث» وجود داشته که بنا بر روایتی، که ابن شداد حلبی از ابن ابی طیّ حلبی نقل کرده، درون این زیارتگاه سنگی حاوی کتیبه ای به خط امام علی علیه السلام وجود داشته که در آغاز در شهرقه قرار داشته و با حضور تاریخی امام علی علیه السلام در منطقه صفین ارتباط داشته است. اما به دستور عمادالدین زنگی از آن شهر به حلب انتقال یافت و زیارتگاهی برای آن ساخته شد. (ابن شداد حلبی، ۱۹۵۳م، ج ۱، ص ۴۲)

شماری از این دست زیارتگاه ها که هروی در کتاب خود از آنها یاد کرده عبارت اند از: سنگی در روستای «مَحَجَّه» در منطقه حوران که گفته می شده پیامبر ﷺ در سفر شام روی آن نشست (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۱۶)، سنگی در مسجد مرسلات در مکه در مسیر عمره که پیامبر ﷺ روی آن نشسته بود (همان، ص ۸۸) و سنگی در دیوار مقابل خانه ابوبکر در مکه مکرمه که گفته اند پیامبر ﷺ به آن تکیه داده بود (همان، ص ۸۸). هروی همچنین به مسجد غوث حلب ﷺ و نیز مشهد النارنج دمشق (همان، ص ۱۳) بدون اینکه روایت تفصیلی آنها را ذکر کند، اشاره کرده است.

برخی از این سنگ های مقدس در باورهای مردم با پیامبران الهی ارتباط داشته

است. هروی درباره زیارتگاهی به نام «مشهد حجرالسفینه» این توضیح را داده است که در آنجا سنگ سکان کشتی نوح از کشتی سقوط کرد و این سنگ تا زمان وی باقی و زیارتگاه مردم بوده است. (همان، ص ۷۱) در ورودی مزار حضرت هود علیه السلام در حضرموت نیز سنگی وجود داشته که در باور مردم، ایشان روی این سنگ اذان می‌گفته است. (همان، ص ۹۷) سنگ حضرت موسی علیه السلام در قاهره نیز حاوی جای انگشتان وی بوده است. (همان، ص ۳۵)

افزون بر سنگ‌ها شماری از آثار و اشیای مقدس وجود داشته که فاقد زیارتگاه مستقل بوده و معمولاً در مساجد بزرگ نگهداری می‌شده است. مصحف عثمان در جامع دمشق (همان، ص ۱۵) و قطعه‌ای از نیزه منسوب به خالد بن ولید بالای در جامع دمشق (همان، ص ۱۶)، سنگ آسیابی در مسجد کوفه که در باور مردم دختر نوح علیه السلام با آن آرد تهیه می‌کرد (همان، ص ۷۸) و یک قلدح چوبی منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله در روستای «مالکیه» در حوران (همان، ص ۱۷) از این دست آثار بوده است.

۷. چاه‌ها و چشمه‌های مقدس

گونه دیگری از مزارات رایج در سرزمین‌های اسلامی، چاه‌ها و چشمه‌های مقدس بوده است. در برخی روایات اسلامی به وجود چاهی درون خانه کعبه اشاره شده که به دست ابراهیم و اسماعیل حفر شده بود و بعدها بت هُبل روی آن نصب شد. (ازرقی، ۱۹۸۳م، ج ۱، ص ۱۱۷) در منابع تاریخی سده‌های بعدی ردی از این چاه دیده نمی‌شود. اما بی‌تردید چاه زمزم در بیرون کعبه در مسجدالحرام را باید مقدس‌ترین نمونه از چاه‌ها و آب‌های مقدس در اسلام به شمار آورد.

در ایران شمار قابل توجهی از زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس وجود دارد که در کنار چشمه‌ها یا چاه‌های آب شکل گرفته و معمولاً درباره آنها باورهای اسطوره‌ای مبتنی بر غیبت دختر یا دخترانی در کوه یا چاه آب رواج دارد. (مشهدی نوش آبادی، ۱۳۹۵ش، ص ۲۵۰) مهرالزمان

نوبان به اجرای پژوهشی میدانی در سطح ایران اشاره کرده است که در جریان آن ۴۷ موقعیت حاوی چشمه مقدس شناسایی شده است. (نوبان، ۱۳۸۰ش، ص ۷۸، ۷۹)

هروری در کتاب خود به آب های مقدسی اشاره کرده است که در باور مردم، شبیه آب زمزم بوده است. او به چاه دیگری به نام «زمزم» در مسجد شهر «جند» در یمن اشاره کرده که آب آن شبیه آب زمزم مکه بوده و گفته می شده این دو چاه به یکدیگر مرتبط بوده اند. (هروری، ۱۹۵۳م، ص ۹۷). درباره چشمه «سلوان» در بیت المقدس نیز گفته است که به باور مردم آب آن از زیر «قبة الصخرة» جاری می شود و در جنوب شهر از زمین می جوشد و آب آن شبیه آب زمزم است. (همان، ص ۲۷)

او همچنین چاه های آب دیگری را منسوب به پیامبران الهی بر شمرده است؛ نظیر چاه ابراهیم علیه السلام در مکه و چاه آدم علیه السلام در ابطح مکه (همان، ص ۸۹)، چاه منسوب به حضرت ابراهیم خلیل علیه السلام که در مقبره خود هروری در حلب آشکار شد، اما هروری چگونگی پیدایش آن را شرح نداده است (همان، ص ۴)، چاه آب دیگری منسوب به همین پیامبر در عسقلان که گفته می شود آن را به دست خود حفر کرده بود (همان، ص ۳۲)، چاهی که حضرت موسی در روستای «کفرمنده» از توابع طبریه آشکار کرد (همان، ص ۲۱)، چاه سلیمان بن داوود در مأرب یمن (همان، ص ۹۷)، جُب یوسف (چاهی که برادرانش وی را در آن افکندند)، به یک قول نزدیک بانیاس^۱ (همان، ص ۲۰) و به قول دیگری در روستای «سنجیل» نزدیک نابلس (همان، ص ۲۴) است.

چاه هایی نیز منسوب به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و امام علی علیه السلام وجود داشته است؛ از جمله چاه آبی در مدینه منوره، که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم آب دهان خود را در آن انداخت و آب چاه شیرین شد (همان، ص ۹۵)، چاهی نزدیک مدینه منوره که گفته می شده امام علی علیه السلام در آنجا با جنیان جنگید (همان، ص ۸۴)، چاهی در ورودی مسجد کوفه که به دست امام علی علیه السلام

۱. در جنوب غربی سوریه کنونی.

حفر شده بود (همان، ص ۷۷) و چاه دیگری منسوب به ایشان در آبادان. (همان، ص ۸۳) هروی همچنین به تعدادی از چشمه‌های منسوب به پیامبران اشاره کرده است که عبارتند از: چشمه «عین البقر» در شهر عکا که به باور مردم از این چشمه گاو برای حضرت آدم خارج شد و با آن به کشاورزی پرداخت (همان، ص ۲۲)، چشمه ایوب که با ضربه پای خود بر زمین به وجود آورد در روستای «دیر ایوب» در منطقه حوران (همان، ص ۱۶)، چشمه یونس در «نینوی» که گفته می‌شده در آنجا توسط نهنگ بلعیده شد (همان، ص ۷۰)، چشمه آب منسوب به حضرت عیسی در طبریه (همان، ص ۱۹) و چشمه خضر در «بلاطه» از توابع نابلس. (همان، ص ۲۴)

۸. مکان‌ها و زیارتگاه‌هایی با خواص ویژه

در کتاب اشارات هروی گاه از مکان‌ها و زیارتگاه‌هایی یاد شده است که گویا به دلیل دارا بودن خاصیت شفای بیماران یا برخورداری از پدیده‌های خارق العاده محل توجه و زیارت مردم بوده‌اند. نمونه‌ای از این دست اماکن چاه آبی در روستای «کفر نجد» از توابع حلب بوده است که هر کس مبتلا به زالودر گلوئی خود می‌شده، از آب آن می‌نوشیده و هفت بار به دور آن طواف می‌کرده و با این کار زالواز گلویش خارج می‌شده است. (همان، ص ۶)

در بیرون «باب الیهود» از دروازه‌های شهر حلب، سنگی وجود داشته که برای مسلمانان، مسیحیان و یهودیان محترم بوده است و مردم برای آن نذر می‌کردند و بر این باور بوده‌اند که زیر آن قبر یکی از پیامبران یا اولیا قرار داشته است. (همان، ص ۴) در روستای براق نیز عبادتگاهی وجود داشته است که بیماران صعب‌العلاج برای طلب شفا به آنجا می‌رفتند و به طریق کرامت، شفا می‌یافتند. (ص ۶) در شهر دمشق نیز ستون «عُسر» و در مسجدی در باب الصغیر در همین شهر ستون دیگری وجود داشته که مردم برای این ستون‌ها نذر می‌کردند. (همان، ص ۱۴)

نتیجه‌گیری

با بررسی و مطالعه دقیق کتاب الاشارات الی معرفة الزیارات هر وی می‌توان دریافت که بی‌تردید شکل غالب مزارات جهان اسلام، قبور منسوب به شخصیت‌های مقدس و رجال دینی محل احترام بوده است. این شخصیت‌ها خود به گروه‌های مختلفی شامل پیامبران الهی و شخصیت‌های قرآنی و خویشان و نزدیکان آنها، امامان و پیشوایان دینی - شامل امامان معصوم شیعه علیهم‌السلام و ائمه مذاهب اهل سنت - فرزندان و نوادگان ائمه و سادات علوی علیهم‌السلام، صحابه و تابعان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، اولیا و مشایخ صوفیه و حتی خلفا و پادشاهان تقسیم‌بندی می‌شود.

شکل دیگر و شایع زیارتگاه‌های مسلمانان، مساجد متبرکه، خانه‌ها و مقام‌های منسوب به پیامبران الهی و پیشوایان دینی و مذهبی و به‌طور کلی مکان‌هایی که با حضور شخصیت‌های مقدس - چه براساس مستندات تاریخی و چه بر مبنای باورهای محلی ارتباط داشته - را شامل می‌شده است. با این حال در مناطق مختلف جهان اسلام گونه‌های دیگری از مزارات از قبیل چاه‌ها و چشمه‌ها، زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا، قدمگاه‌ها، پنجه‌گاه‌ها و سایر آثار و اشیای مربوط به شخصیت‌های مقدس نیز وجود داشته است. البته این مسئله را نیز باید در نظر داشت که برخی از زیارتگاه‌ها را در ذیل بیش از یک گونه از گونه‌های مزارات می‌توان طبقه‌بندی کرد.

کتابنامه

قرآن کریم.

۱. ابن جبیر، محمد بن احمد (بی تا)، رحلة ابن جبیر، بیروت، دارالمشرق العربی.
۲. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۹۸۵م)، صفة الصفوة، تحقیق محمود فاخوری، بیروت، دارالمعرفة.
۳. ابن خَلَّکان، احمد بن محمد (بی تا)، وفتیات الاعیان وانباء ابناء الزمان، تحقیق احسان عباس، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
۴. ابن شدّاد حلبی، محمد بن علی (۱۹۵۳م)، الاعلاق الخطیرة فی ذکر امراء الشام والجزیره، قسم ۱، تحقیق دومینیک سوردیل، دمشق، المعهد الفرنسی للدراسات العربیة، ج ۱.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۲۱ق)، مناقب آل ابی طالب، تحقیق یوسف البقاعی، بیروت، ذوی القربی، چاپ ۱.
۶. ابن صابونی، محمد بن علی (۱۹۵۷م)، تکملة إكمال الإكمال فی الأنساب والأسماء والألقاب، تحقیق مصطفی جواد، بغداد، المجمع العلمی العراقی.
۷. ابن عدیم، عمر بن احمد (۱۹۸۸م)، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، تحقیق سهیل زکّار، دمشق، دارالقلم العربی.
۸. ابن عساکر، هبة الله بن احمد (۱۹۹۵م)، تاریخ مدینة دمشق، تحقیق عمر بن غرامة العمری، بیروت، دارالفکر.
۹. ابن مازة، محمد بن عمر (۱۳۹۲ش)، لطائف الاذکار للحضّار والسّفّار، تصحیح رسول جعفریان، تهران، علم، چاپ ۱.
۱۰. ابن مستوفی، مبارک بن احمد (۱۹۸۰م)، تاریخ اربل، تحقیق سامی بن السید خماس الصقار، بغداد، دار الرشید.
۱۱. ازرقی، محمد بن عبدالله (۱۹۸۳م)، اخبار مکه وما جاء من الآثار، تحقیق رشدی الصالح ملّحس، بیروت، دارالاندلس.
۱۲. فقیه بحر العلوم، محمدمهدی و خامه یار، احمد (۱۳۹۵ش)، زیارتگاه‌های عراق، تهران، مشعر.
۱۳. خامه یار، احمد (۱۳۹۱ش)، «بررسی زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در مصر و شام»، تاریخ درآینه پژوهش، شماره ۳۲، بهار و تابستان، ص ۲۰۵.
۱۴. خطیب بغدادی، احمد بن علی (۲۰۰۱م)، تاریخ مدینة السلام (تاریخ بغداد)، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی.
۱۵. رافعی، عبدالکریم بن محمد (۱۹۸۷م)، التّدوین فی اخبار قزوین، تحقیق عزیزالله العطاردی، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۱۶. زرکلی، خیرالدین (۲۰۰۲م)، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ ۵.

1. Hasan, Perween (1993), "The Footprint of the Prophet", *Muqarnas*, vol. X, pp. 335343.
۱۷. السابقی، محمدحسین (۱۹۷۹م)، مرقد العقيلة زينب، بيروت، مؤسسة الاعلمي، چاپ ۱.
۱۸. سمعانی، منصور بن محمد (۱۴۱۸ق)، تفسير القرآن، رياض، دار الوطن، چاپ ۱.
۱۹. قطب راوندي، سعيد بن هبة الله (۱۴۰۹ق)، الخرائج والجرائح، قم، مؤسسة الامام المهدي.
۲۰. مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲ش)، نزهة القلوب، المقالة الثالثة، تصحيح گای لیسترانج، تهران، دنیای کتاب، چاپ ۱.
۲۱. مشهدی نوش آبادی، محمد (۱۳۹۵ش)، «اسطوره غیبت دختر»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناسی، شماره ۴۵، ص ۲۴۹-۲۸۲.
۲۲. منذری، عبدالعظیم بن عبدالقوی (۱۹۸۸م)، التکملة لوفیات النقلة، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بيروت، مؤسسة الرسالة، چاپ ۴.
۲۳. نوبان، مهرالزمان (۱۳۸۰ش)، «چشمه ها، قدمگاه ها و درختان نظر کرده»، کتاب ماه هنر، شماره ۳۲۳۱، ص ۷۸-۷۹.
۲۴. هروی، علی بن ابی بکر (۱۹۵۳م)، الاشارات الى معرفة الزيارات، تحقیق جانین سوردیل طومین، دمشق، المعهد الفرنسي للدراسات العربية، چاپ ۱.

